

Werken aan bestaanszekerheid

Gemeenten aan de slag vanuit het perspectief van inwoners

Bijdragen vanuit ervaringsperspectief

Daisy Passon (Stichting Opr€cht)

Jessica van Hinthem (student HAN)

Kees Boonstra (NHL Stenden Hogeschool)

Marc Mulder (Movisie)

Redactie

Hans Alderliesten (senior adviseur Movisie)

Mirjam Andries (senior adviseur Movisie)

Ruud Dorenbos (senior projectleider Platform31)

Anneke Hiemstra (strategisch adviseur Pharos)

Lisan Jansen Lorkeers (onderzoeker Platform31)

Jolanda Tuinstra (lector Sociale Kwaliteit NHL Stenden Hogeschool, Werkplaats Sociaal Domein Friesland)

Lisbeth Verharen (lector Versterken van sociale kwaliteit HAN, Werkplaats Sociaal Domein Arnhem en Nijmegen)

Judith Wolf (hoogleraar Maatschappelijke zorg, Impuls – Onderzoekscentrum Maatschappelijke zorg, Radboudumc)

Citaten die in dit stuk worden gebruikt zijn afkomstig van ervaringsdeskundigen en ingebracht tijdens sessies in het voorjaar van 2022.

Mei 2022

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

Radboud Universiteit

HAN_

Vooraf

Bestaanszekerheid staat hoog op de politieke en maatschappelijke agenda. Het is de afgelopen jaren steeds meer in de belangstelling komen te staan. Bestaanszekerheid betekent het op orde brengen van de basisvoorwaarden om te kunnen bestaan: *'De zekerheid van voldoende en voorspelbaar inkomen, de zekerheid van werk en van mee kunnen doen in de samenleving. Maar ook de zekerheid van een dak boven je hoofd in een geschikte en betaalbare woning. En in een veilige en prettige omgeving, met snelle en toegankelijke dienstverlening in situaties die de veiligheid bedreigen.'* (VNG & Divosa, 2021).

Vaak zijn geldzorgen een symptoom en liggen er meerdere oorzaken ten grondslag aan het feit dat inwoners achterop raken. Bestaanszekerheid is een complex vraagstuk. Het manifesteert zich op verschillende leefgebieden van inwoners. Naast individuele en relationele factoren spelen ook structurele en institutionele factoren een rol bij het ontstaan en in stand houden van bestaansonzekerheid. Veel actoren zijn aan zet als het gaat om bestaanszekerheid. Bestaanszekerheid is een maatschappelijke opgave.

We weten dat de mogelijkheden van inwoners verschillen en veel meer factoren dan enkel het gedrag van de inwoner zelf van invloed zijn op bestaanszekerheid. In het borgen van de basisbehoeften van een ieder hebben we als samenleving een gezamenlijke verantwoordelijkheid. De landelijke overheid probeert enerzijds te ondersteunen, maar is anderzijds soms ook de veroorzaker van problemen door complexiteit en tegenstrijdigheid in wet- en regelgeving.

'Iedereen uit jouw omgeving ziet dat jij een probleem hebt en dat jij dat probleem moet oplossen. Maar... jij kunt dat onmogelijk alleen.'

Op lokaal niveau wordt zichtbaar waar en hoe inwoners onzeker kunnen zijn over hun bestaan. Het zijn lokale actoren, zowel informele en formele partijen, die dit signaleren en die kunnen agenderen richting de (lokale) overheid wat er nodig is. Tegelijkertijd zijn zij voor deze inwoners vaak de redder in nood, bijvoorbeeld door de weg te wijzen naar voorzieningen. Daarom is investeren in de sociale basis de moeite waard! Met de sociale basis bedoelen we de nabije en direct toegankelijke relaties, informele en formele diensten, voorzieningen en ruimten in lokale contexten.

Als landelijke en regionale kennisinstellingen hebben wij de handen ineen geslagen, samen met mensen die persoonlijk ervaring hebben met bestaansonzekerheid, om met

deze publicatie een handreiking te bieden aan actoren in de sociale basis:

- Informele partijen zoals inwoners, burgerinitiatieven, vrijwilligers(organisaties)
- Formele partijen zoals professionals, maatschappelijke organisaties, beleidsmedewerkers, werkgevers, zorgaanbieders, commerciële partijen etc.

Alle actoren in de sociale basis kunnen verschil maken voor de mensen die in hun woon- en leefomgeving niet zeker zijn van hun bestaan. Werken aan bestaanszekerheid lijkt en is groots en juist daarom willen we met deze publicatie een houvast bieden. We sluiten nadrukkelijk aan bij de publicatie 'De winst van het sociaal domein' (VNG & Divosa, 2021) en andere recente publicaties en onderzoeken. Het onderscheidende van de publicatie die hier voor u ligt is dat *het perspectief van mensen met ervaring centraal staat* en dat naar aanleiding van hun perspectief en de theorie er *handelingsperspectieven voor actoren in de sociale basis* worden aangereikt. Deze handelingsperspectieven zijn niet compleet, noch zijn zij op iedere situatie een op een toepasbaar. Zij dienen als richtinggevend, om op een passende manier de eigen situatie te verbeteren samen met de mensen waar het om gaat. Uiteraard staan we ook stil bij overstijgende uitdagingen, bijvoorbeeld die landelijk spelen op het niveau van wet- en regelgeving of die samenhangen met de neoliberale mensvisie, zoals beschreven in het recent verschenen RVS-advies 'Van schuld naar schone lei'.

'Als je een betaalachterstand hebt, zou niet de eerste vraag moeten zijn: 'Waarom betaal jij niet?' maar 'Wat is er met je aan de hand? En: hoe kunnen we je helpen?'

Leeswijzer

Deze publicatie gaat niet uitsluitend in op de vraag wat er nodig is om aan bestaanszekerheid te werken in de sociale basis, maar ook wat er nodig is om problemen ten aanzien van bestaanszekerheid te voorkomen. Zeker hier geldt: voorkomen is beter dan genezen.

- In het eerste hoofdstuk duiden we bestaanszekerheid en lichten we toe om wie het gaat en wat de gevolgen zijn van bestaansonzekerheid voor participatie en gezondheid. We analyseren bestaansonzekerheid vanuit de theorie van sociale kwaliteit en beschrijven wat vanuit dat perspectief nodig is om bestaanszekerheid te versterken. We reiken handelingsperspectieven aan over hoe gemeenten en professionals in de sociale basis aan bestaanszekerheid kunnen werken en deze kunnen versterken.
- In het tweede hoofdstuk laten we vanuit de verhalen van mensen zien hoe bestaansonzekerheid doorwerkt in het dagelijkse leven van mensen en wat of wie van betekenis kan zijn. Het zijn de mensen die wonen in jouw gemeente. Zij weten wat er nodig is.
- In het derde hoofdstuk reflecteren we op de verhalen van ervaringsdeskundigen vanuit het model van sociale kwaliteit en bieden we gemeenten en actoren in de sociale basis handvatten voor de inzet op meer bestaanszekerheid.

'Vaak zit het in kleine dingen. Ik ontvang een brief met daarin de mededeling dat ik 'dan en daar op dit en dat tijdstip' word verwacht. Dan is het dus al niet meer gelijkwaardig: want wie zegt dat ik ook daadwerkelijk kán op dat tijdstip?'

'Ik kreeg post van de gemeente - mijn naam en adres waren met de hand opgeschreven. Dat raakte me – iemand had de moeite genomen om mijn naam te schrijven...'

Hoofdstuk 1

Bestaans(on)zekerheid en sociale kwaliteit

Werken aan bestaanszekerheid betekent het op orde brengen van de basisvoorwaarden: 'De zekerheid van voldoende en voorspelbaar inkomen, de zekerheid van werk en van mee kunnen doen in de samenleving. Maar ook de zekerheid van een dak boven je hoofd in een geschikte en betaalbare woning. En in een veilige en prettige omgeving, met snelle en toegankelijke dienstverlening in situaties die de veiligheid bedreigen.' (VNG & Divosa, 2021)

In dit hoofdstuk komt aan de orde wat er meespeelt in het proces van achterop raken, om hoeveel mensen het in Nederland gaat, bespreken we de relatie tussen bestaanszekerheid, participatie en gezondheid en belichten we bestaansonzekerheid vanuit het concept van sociale kwaliteit en de waarden die hiermee samenhangen.

'Als je auto een lekke band krijgt, bel je de ANWB. Maar wie bel je als je financieel in de problemen raakt? Niemand kon mij vertellen waar ik moest zijn...'

1.1 Wat maakt dat mensen achterop kunnen raken?

Bestaansonzekerheid betekent dat inwoners niet zelf of met anderen kunnen voorzien in bestaansvoorwaarden. Bestaansonzekerheid en armoede worden daarom wel in één adem genoemd. Centraal staat dat mensen gedurende langere tijd niet de middelen hebben voor de goederen en voorzieningen die in de samenleving als minimaal noodzakelijk gelden voor levensonderhoud en breder een goed leven (Hoff e.a. , 2019). Dit zijn niet zozeer kwetsbare inwoners, maar vooral inwoners *in een kwetsbare positie*: inwoners die op dat moment geen reserves hebben – economisch, mentaal, sociaal – om de situatie aan te kunnen. Wie geen of weinig reserves heeft, heeft weinig ruimte om verlies(ervaringen) op te vangen.

Bestaansonzekerheid kan ertoe leiden dat inwoners steeds verder geïsoleerd raken. Je leefwereld wordt kleiner, je schaamt je voor je situatie en je hebt minder tot geen aansluiting meer op je omgeving. Chronische stress vreet aan mensen: je raakt de kluts

kwijt, ook al zie je dat op het moment zelf niet altijd in. De stress kan de overhand nemen en maken dat je keuzes maakt waar je later spijt van krijgt. Stress is slopend; het ontnemt mensen energie om te participeren. Afstand nemen van stress lukt vaak niet, maar is wel nodig. Een tijd meer rust ervaren en minder druk, iemand anders die ervoor zorgt dat het niet verder escaleert en tijd om bij te komen. Stress zie je niet aan mensen, zoals je een gebroken arm wél ziet. Doen alsof er niks aan de hand is, je problemen wegstoppen en er niet over na willen denken, maakt dat niemand door heeft hoe slecht het met je kan gaan.

De zekerheid van bestaansvoorwaarden is niet voor iedereen vanzelfsprekend. Mensen kunnen door allerlei omstandigheden of gebeurtenissen dan ook moeite hebben om zichzelf en hun bestaan te organiseren. Vaak is niet meer goed uit te maken wat precies oorzaak en wat gevolg is in dit proces (Wolf, 2002). Wat kan meespelen zijn de gevolgen van domme pech (ongeval, ziekte, baanverlies), ingrijpende levensgebeurtenissen (zoals echtscheiding, huisuitzetting, (re)migratie of het overlijden van een naaste), en transities in de levensloop, zoals bij pensionering. Ook zijn er mensen die vanwege nare jeugdervaringen (mishandeling, verwaarlozing, uithuisplaatsing, ouders met een verslaving of in detentie) van jongs af aan voor hun bestaan hebben moeten knokken. Of mensen die door bepaalde kwetsbaarheden (lichamelijke of mentale gezondheidsproblemen) of beperkingen (zoals beperkte gezondheidsvaardigheden of verstandelijke beperkingen) moeite hebben om zelf in hun bestaansvoorwaarden te voorzien. Verborgene, onderliggende factoren die kunnen meespelen zijn laaggeletterdheid en onvoldoende gezondheidsvaardigheden (Van den Muijsenbergh, 2019; Christoffels et al., 2016). Bepaalde kenmerken, zoals een lage opleiding, een laag inkomen, weinig arbeidskwalificaties en een migratieachtergrond zijn indicaties van uitsluiting en kunnen ook sociale uitsluiting verder versterken, in de zin dat de mensen moeilijker toegang krijgen tot belangrijke hulpbronnen in de samenleving (Jehoel-Gijsbers, 2004; Hoff & Vrooman, 2011) Pharos 2020).

Bij bestaansonzekerheid is vrijwel altijd sprake van een disbalans tussen de draaglast van allerlei risico- en stressfactoren en de feitelijke draagkracht van mensen (Wolf, 2021; Van Doorn, 2002; CBS, 2019). Naast individuele en relationele factoren spelen ook structurele en institutionele factoren een rol bij het ontstaan en in stand houden van bestaansonzekerheid. Van grote invloed is het sociaaleconomische vangnet en de mate waarin en hoe de samenleving mensen de hand reikt en ondersteunt. Wat niet meehelpt en mensen belemmert om in hun eigen bestaansvoorwaarden te voorzien, zijn bijvoorbeeld de flexibilisering van de arbeidsmarkt, de digitalisering van de communicatie en toegang bij gemeenten en (uitvoerings-)organisaties, de complexiteit van regelgeving en -uitvoering (toeslagensysteem) en de rationalisering en bureaucratisering in de ondersteuning. Ook het ontbreken van de menselijke maat en de soms disrespectvolle bejegening en discriminatie maakt dat mensen niet altijd de ondersteuning zoeken en krijgen die zij nodig hebben (Wolf, in voorbereiding; Pharos 2022).

'Uitzichtloosheid is killing. Het werkt verlamvend; het oplossen van schulden boeit me niet. Ik wil perspectief, iets waar ik naar toe kan werken.'

1.2 Om hoeveel mensen gaat het?

Exacte cijfers zijn er niet over hoeveel mensen in Nederland leven in bestaansonzekerheid. Wel is bekend dat zo'n 15 à 20% van de mensen die bij de gemeente aanklopt voor ondersteuning, de Wmo- aanvragers, kampt met zware tot zeer zware problemen op diverse leefdoeinen. Dit is de groep die zich – in eigen woorden – moeilijk zelf kan redden. En dan te weten dat in 2019 ongeveer 600.000 mensen een voorziening uit de Participatiewet gebruikten, ruim 1,1 miljoen een voorziening uit de Wmo en ruim 400.000 uit de Jeugdwet (Schellingerhout et al. 2021, in SCP, 2022). Dat bestaansonzekerheid niet als incident is af te doen of van voorbijgaande aard is, blijkt ook wel uit gegevens over huishoudens die moeilijk rond kunnen komen (2,6 miljoen) of huishoudens met betalingsachterstanden (1,5 miljoen), de zogenaamde 'werkende armen' (4,6% van alle werkenden) en mensen in langdurige armoede (605.000 langdurig armen, dat is 64% van de totale arme groep en 4,1% van de totale Nederlandse bevolking) (SCP, 2018, in: Van den Muijsenbergh, 2019).

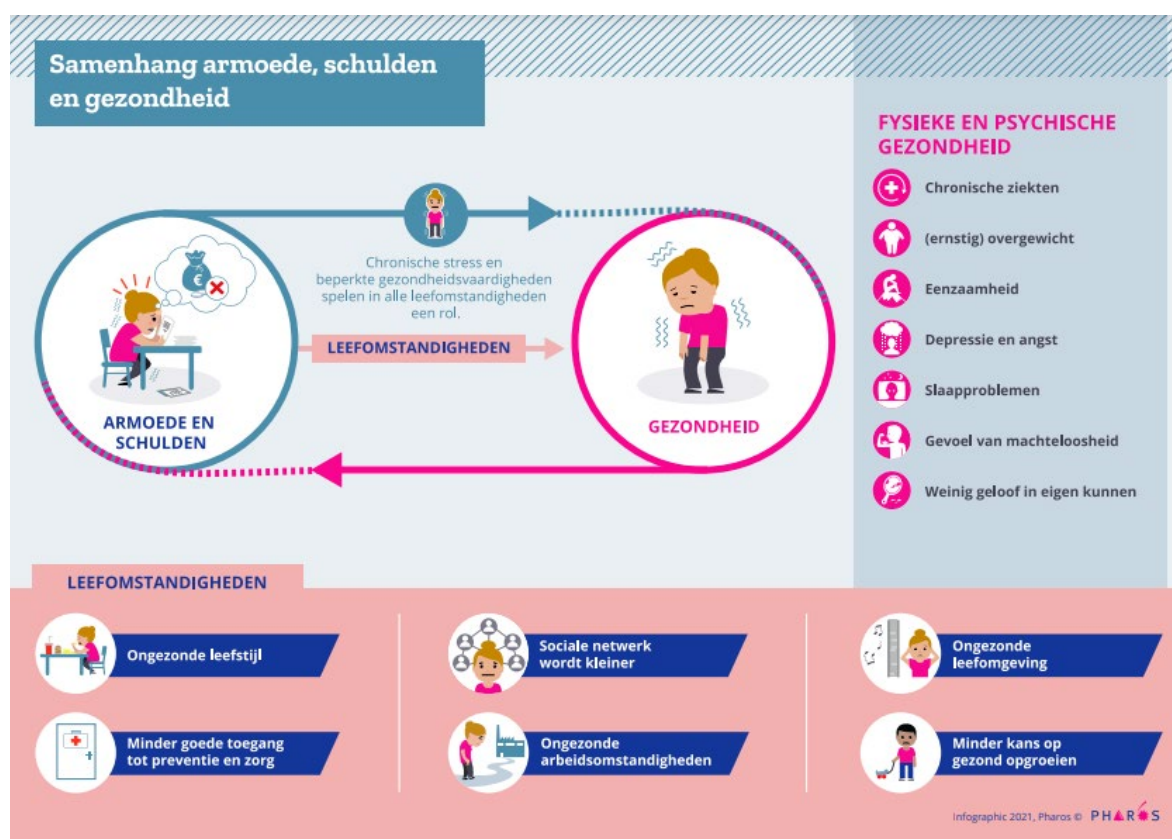
'Alle organisaties hebben het over geld, bijna niemand kijkt naar de realiteit. Ze willen maar een ding: de schulden innen. Het komt voor dat de kosten om de schulden te innen hoger zijn dan de schuld zelf – wat zijn we dan aan het doen, denk ik dan?'

1.3 Wat is de relatie tussen bestaanszekerheid en participatie en gezondheid?

Bestaansonzekerheid en de hieraan gerelateerde chronische stress gaan vaak samen met een slechtere gezondheid, die weer negatief doorwerkt op de maatschappelijke participatie en die leidt tot meer zorggebruik (Pharos 2021). Uit internationaal onderzoek is bekend dat mensen die langdurig in armoede leven, vaak op allerlei leefgebieden op achterstand staan. Zij hebben een slechtere lichamelijke en mentale gezondheid dan de algemene bevolking, ervaren zelf een slechtere gezondheid en meer onwelzijn (Baigi et al., 2008; Shahidi et al., 2019; Van Gaalen & Kazemier, 2015), meer spanningsklachten en psychologische stress en chronische pijn (Baigi et al., 2008; Løyland et al., 2011; Løyland et al., 2010). De mensen leven over het algemeen korter (Naper, 2009; Pharos 2021). Ook ervaren mensen vaak schaamte en voelen zij zich gestigmatiseerd en van de samenleving buitengesloten (Marttila et al., 2010).

Een toename van chronische stress heeft, in combinatie met financiële zorgen, een verlagend effect op het cognitief functioneren en op het niveau van competenties (o.a. basis- en gezondheidsvaardigheden) (Bovens et al., 2017; Luijben et al., 2019; Jungmann e.a., 2020). Door alle stress en stapeling van problematiek, met soms daarbij de doorwerking van niet goed verwerkte (vroegere) trauma's en ingrijpende levensgebeurtenissen, is de zelfregulering – het vermogen om je zelf en je leven 'aan te sturen' en richting te geven – tijdelijk of langdurig verstoord (Landvogt, 2008; Wolf, 2016). Daardoor komen mensen in de overlevingsstand, en missen zij het vermogen om reflectie te plegen op hun situatie en die op eigen kracht te veranderen (Wolf, 2016). De chronische stress en verstoorde zelfregulering leiden tot minder rationele beslissingen of irrationele reacties, wat een verslechtering van de leefstijl en van de mentale en fysieke fitheid tot gevolg kan hebben (Schiffirin & Nelson, 2010; Van der Stel, 2013; Wolf, 2016; Beenackers et al., 2016; Jungmann e.a., 2020).

Kortom: bestaansonzekerheid hangt samen met een slechte gezondheid en niet-participatie. En intermediaire factoren zoals de sociaaleconomische achtergrond, de geletterdheid van mensen en de toegang tot zorg zijn hierop van invloed. Figuur 1 vat deze samenhang samen (Pharos 2021).

Figuur 1: samenvatting van de samenhang tussen armoede, schulden en gezondheid, Bron: [Pharos 2021](#)

'Durf de inwoner te vertrouwen. Als hij of zij een (hulp)vraag stelt, dan heeft hij of zij daar echt wel goed over nagedacht. Je stelt niet zómaar een (hulp)vraag...'

1.4 Bestaanszekerheid en sociale kwaliteit

Om het begrip bestaanszekerheid in zijn volle breedte en diepte te begrijpen en aan te pakken, is het kader van sociale kwaliteit goed te gebruiken. Sociale kwaliteit is de mate waarin mensen kunnen participeren in sociale relaties onder condities die gunstig zijn voor hun welzijn en zelfrealisatie. En die hen in staat stellen invloed uit te oefenen op de condities van hun eigen bestaan en een bijdrage te leveren aan de samenleving. Het gaat om participeren in allerlei type relaties, in allerlei sferen (sociaal, economisch, cultureel et cetera) en op alle niveaus: in het persoonlijk netwerk, in groepen, gemeenschappen, organisaties en de samenleving. Bestaansonzekerheid is het gevolg van en een belemmering voor de toegang tot essentiële sociale basisrechten en daarmee de mogelijkheden om te participeren.

Sociale kwaliteit geeft zicht op de factoren op alle niveaus (micro, meso en macro) die daarin een rol spelen en maakt duidelijk dat bestaanszekerheid bij uitstek op macro-niveau moet worden aangepakt. Vanuit sociale kwaliteit weten we ook waar het aan ontbreekt bij bestaansonzekerheid: sociaaleconomische zekerheid, sociale inclusie, sociale cohesie en sociale empowerment. Dit noemen we de condities van sociale kwaliteit. Deze vier condities hebben een wisselwerking met elkaar en om basisvoorwaarden op orde te krijgen, is aandacht voor alle vier de condities nodig. De condities zijn aangrijpingspunten voor beleidsmakers, gemeenten, informele partijen en actoren in de sociale basis om aan bestaanszekerheid te werken.

a. Sociaaleconomische zekerheid

Sociaaleconomische zekerheid gaat over de basisvoorwaarden die bijdragen aan bestaanszekerheid. Denk aan voldoende en voorspelbaar inkomen, een goede, veilige en betaalbare plek om te wonen en verzekerd zijn gezondheidszorg en van de mogelijkheden om onderwijs te volgen.

b. Sociale inclusie

Maar voor bestaanszekerheid volstaat het niet om alleen te werken aan sociaaleconomische zekerheid. Bij het borgen van de basisbehoeften dienen we ons bijvoorbeeld de vraag te stellen hoe toegankelijk en responsief we zijn als overheid, als organisatie, als professional, als particulier initiatief. Wie bereiken we wel en niet? Wie zien we niet? Hoe sluiten we bewust of onbewust mensen uit? Is informatie over ons aanbod voor iedereen te begrijpen? Sluit de manier waarop we mensen aanspreken voldoende aan? Hebben we voldoende oog en oor voor wat er nodig is? Werk ook aan persoon-

lijke oplossingen, ofwel: persoonsgericht. Aandacht voor sociale inclusie is belangrijk, de tweede conditie van sociale kwaliteit. De overheid kan bijvoorbeeld met toeslagen voorzien in sociaaleconomische zekerheid, maar als die moeilijk toegankelijk zijn (regels en aanvragen zijn lastig te begrijpen en gebruiken) dan zal niet iedereen die het nodig heeft daarvan gebruik maken. Er kunnen dan organisaties zijn die hulp bieden bij het krijgen van toeslagen, maar als die met hun informatie of hun aanspreekvorm niet aansluiten bij bijvoorbeeld migrantengroepen, zal het bereik beperkt zijn.

'Kijk naar oplossingen in plaats van naar hulpverlening. Veel mensen hebben geen hulpverlening nodig – ik heb vaak meegemaakt dat de hulpverlening tegenover me stond in plaats van naast me. Je wordt behandeld alsof je iemand met een licht verstandelijke beperking of crimineel bent. Ik voelde altijd al anderhalve meter afstand – ook zonder covid-19.'

c. Sociale cohesie

Om zicht te hebben op wat er nodig is, zijn ontmoetingen belangrijk. Ontmoetingen waarin mensen gezien worden, waarbij mensen echt met elkaar in contact komen, zich kunnen uitspreken en gehoord worden. Ontmoetingen met andere inwoners, een ervaringsdeskundige, een vrijwilliger of een professional. Ontmoetingen waarin mensen ervaren dat zij erbij horen. Ontmoetingen die kunnen bijdragen aan de derde conditie van sociale kwaliteit: sociale cohesie. Sociale cohesie heeft te maken met verbondenheid op basis van gedeelde normen en waarden, erkenning, respect en wederkerigheid. Je verbonden voelen met anderen is een vorm van bestaanszekerheid. Bovendien zijn relaties – als steun, gids en informatiebron - van belang om je weg te helpen vinden in de regelgeving en voorzieningen als je bestaanszekerheid onder druk staat.

d. Sociale empowerment

Ontmoetingen dragen ook bij aan de ervaring van mensen om van betekenis te zijn, te mogen zijn wie zij zijn en daarom gewaardeerd worden. Dat vergroot grip op het leven en vormt de basis voor sociaal empowerment, de vierde conditie van sociale kwaliteit. Sociaal empowerment gaat om de mogelijkheid jezelf te kunnen zijn, eigen keuzes te kunnen maken en je te kunnen ontwikkelen. Hiermee nemen je mogelijkheden toe om bijvoorbeeld een baan te krijgen en te behouden die bij je past. Daarmee is je kans op bestaanszekerheid vergroot.

Sociale Kwaliteit

Condities	Waarden
Sociaaleconomische zekerheid	Sociale rechtvaardigheid
Sociale inclusie	Gelijkwaardigheid
Sociale cohesie	Solidariteit
Sociale empowerment	Menselijke waardigheid

'Als je niet op een afspraak komt opdagen, wordt dat snel uitgelegd als dat je niet gemotiveerd bent om aan herstel te werken. Maar misschien kán ik wel gewoon niet komen omdat ik er mentaal niet aan toe ben...'

'Denk je dat ik gemotiveerd ben om formulieren in te vullen als ik in de ellende zit? Ik maak me zorgen of ik vanavond eten heb. En ik wil slapen...'

1.5 Waarden als kompas bij het versterken van bestaanszekerheid

De *condities* van sociale kwaliteit bieden ons houvast voor het versterken van bestaanszekerheid. We weten dat we daarvoor – van micro, meso tot macro - moeten werken aan sociaaleconomische zekerheid, sociale inclusie, sociale cohesie en sociaal empowerment. Dat zijn de aangrijpingspunten voor beleid en uitvoer in de sociale basis. Bestaansonzekerheid is een complexe uitdaging, inzet op meerdere niveaus is hiervoor nodig, zoals we al hebben gemeld.

Achter de vier condities van sociale kwaliteit gaan waarden schuil die het kompas vormen voor het versterken van bestaanszekerheid: *sociale rechtvaardigheid, gelijkwaardigheid, solidariteit en menselijke waardigheid*.

Werken aan sociaaleconomische zekerheid doen we vanuit de waarde van *sociale rechtvaardigheid*. Het is niet meer dan rechtvaardig dat ieder mens kan rekenen op voldoende inkomen voor een goed leven. Dat ieder mens een veilige en gezonde plek heeft om te wonen. En dat ieder mens kan rekenen op gezondheidszorg als dat nodig is.

Aandacht voor sociale inclusie is van belang vanuit de waarde van *gelijkwaardigheid*. We weten dat mensen niet gelijk zijn, maar ze zijn wel gelijkwaardig. Mensen verschillen en dat betekent dat we verschil moeten kunnen maken bij het borgen van bestaanszekerheid. Zo dragen we bij aan kansengelijkheid. Met standaardmaatregelen gaan we nooit bestaanszekerheid voor iedereen realiseren. De menselijke maat moet het uitgangspunt zijn in het werken aan bestaanszekerheid en gelijke kansen voor mensen.

Sociale cohesie veronderstelt *solidariteit*. Verbindingen tussen mensen ontstaan vanuit solidariteit en in verbindingen kan solidariteit ontstaan. Solidair kunnen zijn met anderen is een basisvoorwaarde om ons verantwoordelijk te voelen voor en verantwoordelijkheid te nemen in het borgen van bestaanszekerheid. En voor mensen die hun bestaan niet zeker zijn, is het van grote waarde om solidariteit te ervaren.

Ruimte geven aan sociale empowerment gebeurt vanuit *menselijke waardigheid*. Het besef dat ieder mens ertoe doet. Dat ieder mens de kansen en mogelijkheden moet krijgen om te worden en te zijn wie hij wil en kan zijn. Dat ieder mens gezien wordt, er mag zijn en gewaardeerd wordt, ook als het tegen zit in het leven.

De *waarden* van sociale kwaliteit zijn het kompas voor bestaanszekerheid. Borgen van de basisbehoeften doen we omdat we het rechtvaardig vinden dat ieder mens een menswaardig bestaan kan hebben, omdat mensen gelijkwaardig zijn en we solidair zijn met mensen voor wie bestaanszekerheid onder druk staat.

'Als ik al vier jaar bezig ben met hulpverlening en de zoveelste hulpverlener tegenover me zie zitten die weer met iets nieuws aankomt... denk je echt dat dat nog werkt?'

1.6 Bestaans(on)zekerheid wordt zichtbaar in de sociale basis

Sociale kwaliteit biedt ons een kompas en houvast bij het werken aan bestaanszekerheid. De nationale overheid heeft een belangrijke rol en verantwoordelijkheid in het beschermen en borgen van bestaanszekerheid. Door de huidige ongelijkheid tussen inwoners en de grote gezondheidsverschillen die hiermee samenhangen, hebben we als samenleving en als overheid nog wel de nodige (achterstallige) meters te maken. Ook gelet op de afbrokkeling van de financiële zekerheid, sociale zekerheid en woon- en klimaatcrises. Het is net zo belangrijk om de handschoen op lokaal niveau op te pakken. Dat kan door te werken aan een sterke sociale basis in de gemeenschap.

In lokale contexten wordt zichtbaar waar mensen niet zeker zijn van hun bestaan. In het volgende hoofdstuk introduceren we een aantal mensen die daarover vertellen. In de verhalen van deze mensen kun je horen waar het aan schort als je kijkt naar sociaaleconomische zekerheid, sociale inclusie, sociale cohesie en sociale empowerment. Duidelijk wordt dat iedereen in de sociale basis van betekenis kan zijn als inwoner, vrijwilliger, ervaringsdeskundige, professional, ondernemer, beleidsadviseur of wethouder. Door te signaleren waar sociale kwaliteit onder druk staat en door werk te maken van de vier condities van sociale kwaliteit, zodat mensen zeker kunnen zijn van hun bestaan.

*'Schulden hebben is een, maar er mentaal doorheen zitten is twee.
Mentale problemen zijn niet over als je van je schuld af bent.'*

Hoofdstuk 2

Stephan, Kees, Daisy, Yvonne, Marc en Jessica: bestaans(on)zekerheid in de praktijk

2.1 'Sport is echt mijn redding geweest'

Zeven jaar geleden verloor Stephan (45) zijn baan. Dankzij vrijwilligerswerk, werken aan zijn gezondheid en persoonlijke begeleiding van zijn klantmanager gaat het weer beter met de Rotterdamer en heeft hij inmiddels een vaste baan gevonden. 'Mijn klantmanager heeft daarbij geholpen door écht naar mij te luisteren en niet te pushen.' Dit verhaal is eerder gepubliceerd bij Gezond In.

Stephan begon op zijn vijftiende met werken. Hij was onder andere heftruckchauffeur en beveiliging. Zeven jaar geleden verloor hij zijn baan bij een plantengroothandel. Daarna ging het bergafwaarts. 'Ik heb ernstige rugklachten, door een instabiele rug. Op een gegeven moment kon ik niet meer opstaan, niet meer lopen, bukken, bewegen.' Deels vanwege de pijn ging hij drugs gebruiken.

Aan de slag

Stephan kwam in de bijstand en had een sollicitatieplicht. 'Het solliciteren ging niet zo goed en er zijn een hoop trajecten die ik niet motiverend vond.' Na een voor hem vervelend incident stopte hij met zijn vrijwilligerswerk bij de Voedselbank. Daarna zat Stephan twee jaar thuis. Dit veranderde toen hij een brief van de gemeente kreeg. Die riep hem op om een vorm van participatie te vinden. Hij pakte de handschoen op en vond vrijwilligerswerk bij de voetbalvereniging van zijn vader. In januari 2020 kon Stephan als vrijwilliger aan de slag bij een kringloopwinkel. Deze kringloopwinkel is van de gemeente Rotterdam en zijn werk daar was onderdeel van een traject van de gemeente. Zijn klantmanager heeft dat voor hem kunnen regelen. 'Mijn klantmanager heeft echt naar me geluisterd. Naar wat ik wel en niet kon.'

Sporten

Sporten is ook heel belangrijk geweest. 'Dat is mijn redding geweest. Ik was altijd anti-sport, maar het ging zo slecht met die rug van me, ik had geen keus meer.' De gemeente Rotterdam bood een mogelijkheid om te sporten. Zijn rugklachten zijn een stuk afgenomen, hij kan nu veel meer dan een aantal jaar geleden. 'Voorheen kon ik nog niet eens de straat uitlopen, nu kan ik met gemak tien kilometer lopen. Door het sporten heb ik wat meer ritme in m'n leven gekregen.' Zijn klantmanager zocht ook

contact nadat hij was begonnen met sporten, vroeg regelmatig hoe dat ging. 'Ze luistert ook naar dingen die niet over werk gaan, ze verplaatst zich in mij.'

Kringloopwinkel

Inmiddels is zijn traject afgelopen en heeft Stephan een vaste baan bij de kringloopwinkel. 'De mensen bij de kringloopwinkel waren laaiend enthousiast over me. Mijn klantmanager heeft het voor elkaar gekregen dat ik een vaste baan kreeg.' Het werk bevalt hem erg goed. Bij de kringloopwinkel weten ze ook van zijn rugklachten. 'Ze roepen vaak dat ik rustig aan moet doen. En op een moeilijke dag zeg ik wel eens: ontzie me vandaag maar een beetje, en dan is het de volgende dag weer over.' Wat hem ook helpt zijn positieve reacties op zijn werk: 'Dat werkt heel motiverend. Ik heb fijne mensen om me heen.'

2.2 'Alles wat ik aangeboden kreeg, greep ik aan'

Yvonne (49) werkte in de thuiszorg, maar kwam in 2013 met een bijstandsuitkering thuis te zitten. Ze kampte met zware depressieve gevoelens en zat in een relatie die niet werkte. Nu ziet haar leven er een stuk positiever en actiever uit: onlangs behaalde ze een diploma van de opleiding tot (professioneel) ervaringsdeskundige en ze doet vrijwilligerswerk. 'Ik heb veel te danken aan de hulpverlening die ik kreeg.' Dit verhaal is eerder gepubliceerd bij Gezond In.

In 2013 kwam Yvonne, met psychische problemen en schulden, thuis te zitten. 'Het ging gewoon niet meer. Ik had het allemaal niet meer op een rijtje en voelde me zwaar depressief. Ik kwam de deur niet meer uit, ik sliep heel slecht en had nachtmerries.' Voor onder andere die schulden zocht Yvonne hulp. Ze kwam uit bij een sociaal werkor- ganisatie die haar een maatschappelijk werker toewees. Die hielp haar met een aantal praktische zaken en raadde haar aan om naar de huisarts te gaan voor haar psychische klachten. Dat deed Yvonne, waarna ze werd doorverwezen naar een psycholoog voor een langdurig EMDR-traject.

De deur weer uit

Tijdens dit traject dacht Yvonne, op aanraden van haar psycholoog, ook na over wat ze verder kon gaan doen. 'Ik wilde toch langzaamaan wel weer de deur uit, sociale contac- ten opbouwen.' In die periode had Yvonne regelmatig afspraken met haar maatschap- pelijk werker. Zo'n afspraak vond ook een keer plaats in het Huis van de Wijk. Omdat de locatie bij haar in de buurt was en ze de omgeving en mensen erg prettig vond, vroeg Yvonne of ze daar vrijwilligerswerk kon gaan doen. Dat kon, en van 2014 tot 2018 werkte Yvonne daar zo'n twee tot drie keer per week als gastvrouw. Yvonne kreeg ook de kans om mee te doen aan cursussen en trainingen die er werden gegeven, zoals een weerbaarheids- en een BHV-training. 'Ik vond dat heel leuk. Alles wat ik aangeboden kreeg, greep ik aan. Ik heb daar zeker tien certificaten aan overgehouden.'

Opleiding tot ervaringsdeskundige

Na vier jaar vrijwilligerswerk bij het Huis van de Wijk was Yvonne toe aan iets nieuws met meer uitdaging. Via de activeringscoach van de gemeente kon ze meedoen aan een mentale training van een welzijnsorganisatie. Diezelfde organisatie bood een opleiding tot (professioneel) ervaringsdeskundige. Yvonne was direct enthousiast: 'Ik dacht direct: dit is iets wat bij me past. Ik wilde altijd al mensen helpen vanuit mijn eigen ervaringen met depressie, trauma, als tienermoeder, met seksueel geweld.' Financiën leken in eerste instantie nog een drempel om de opleiding te gaan volgen, maar uiteindelijk kwam de gemeente Yvonne tegemoet in de kosten. Inmiddels heeft Yvonne de opleiding tot ervaringsdeskundige succesvol afgerond. Op dit moment doet ze vrijwilligerswerk bij de welzijnsorganisatie die de opleiding aanbiedt. Yvonne leidt daar een supportgroep voor deelnemers die wachten tot ze aan de opleiding kunnen beginnen of in een 'time-out' zitten. 'In de toekomst zou ik graag een baan als ervaringsdeskundige willen. Vooral het voeren van één-op-één gesprekken vind ik erg leuk.'

Succesfactoren

Vooraf belangrijk voor Yvonne's positieve ontwikkeling in de afgelopen jaren was de hulp van haar therapeut, maatschappelijk werker en activeringscoach. 'Ik heb veel te danken aan de hulpverlening die ik kreeg. Vooral het vertrouwen dat zij in mij hadden hielp enorm.' Dat vertrouwen heeft Yvonne ook weleens gemist, bijvoorbeeld in gesprekken met gemeentemedewerkers. 'Binnen de gemeente heb ik in het begin minder fijne gesprekken gevoerd. Ik werd veroordeeld, dat vond ik absoluut niet fijn. Er was dan heel weinig empathie voor waar ik vandaan kom. Maar ik heb ook veel mensen gesproken die dat wel hadden.' Haar activeringscoach behoort tot de laatste categorie. 'Hij heeft écht naar mij geluisterd. Meegevoeld, empathie getoond, begrip gehad voor mijn situatie. En hij gelooft in mij, heel belangrijk.'

2.3 'Ik leefde op energiedrankjes, want die verdoofden mijn gevoel'

Kees (37) groeit op in een Fries dorp in een gezin met twee broers. Vanaf zijn vijftiende verdient hij bij een schildersbedrijf zijn eerste inkomen. Hij geniet van zijn financiële vrijheid en koopt een mooie brommer, want naast de inkomsten heeft hij nauwelijks vaste lasten. Dan slaat het noodlot toe en wordt hij aangereden door een vrachtwagen. 'Daarna ben ik er zoveel jaren tussenuit geweest om te revalideren dat ik nu niet het gevoel heb dat ik 37 ben.' Na het ongeluk volgt een lange revalidatie met operaties en behandelingen. Zijn loopbaan als schilder is voorbij, Kees komt in de WAO. Om toch weer te kunnen werken, volgt hij via het UWV verschillende opleidingen. Uiteindelijk gaat hij in de gehandicaptenzorg aan de slag.

In 2008 koopt Kees samen met zijn vriendin een huis. Zijn vriendin doet de financiën: 'Dat kon ze goed, omdat ze in die hoek werkte. Ik liet het dan ook helemaal aan haar

over.' Ondertussen blijft Kees als gevolg van het ongeluk klachten houden en blijven ingrepen nodig, zoals een nieuwe knie.

Vechtscheiding

Door een vechtscheiding in 2014 komt het leven van Kees opnieuw op zijn kop te staan. Als hij op een dag thuiskomt van zijn werk, blijkt het huis te zijn leeggehaald en het gas, water en de elektriciteit afgesloten. Er breekt een stressvolle tijd aan. Kees trekt zich terug in zijn lege huis. De gordijnen blijven dicht, hij zit vol schaamte. Om zijn schulden te kunnen betalen en om maar niet thuis te hoeven zijn, gaat hij steeds meer werken. 'Ik vluchtte voor de stress, voor de deurwaarders, voor de onzekere situatie en het lange wachten op de rechtszaak over de scheiding.'

Ziektewet

De stress is zo hevig dat de bewoners van de instelling waar Kees werkt, er op gaan reageren. Na ernstige escalaties raakt Kees door psychische klachten in de ziektewet. Zijn wereld wordt nog kleiner. 'In die tijd leefde ik op energiedrankjes, want die verdoofden mijn gevoel. Verder at ik voornamelijk sla en soepbolletjes, het goedkoopste eten dat ik kon vinden.'

Na het winnen van de rechtszaak tegen zijn ex is Kees op nadrukkelijk verzoek van de rechter hulp gaan zoeken. Bij die zoektocht zijn de mensen van BuurtzorgT van grote waarde geweest. 'Zij kwamen bij me thuis, deden de gordijnen openen, hadden tijd voor me, oordeelden niet en lieten me anders kijken. Ze gaven me richting zonder te sturen.'

Financiële stress

'Wat in die periode niet helpt, is dat mensen zeggen: "Het komt wel goed". Mensen doen er zo makkelijk over, maar het zit veel dieper. Het ergste van financiële stress is de emotie. Je zit zo laag. En daar vecht ik steeds tegen.' Inmiddels leeft Kees schuldenvrij. Kortgeleden is hij met behoud van zijn uitkering een onderneming gestart. Hoewel het leven van Kees nu heel anders is, heeft hij nog steeds veel na-stress en succesangst. 'Het liefst ben ik arm, omdat ik dan creatief en vindingrijk ben. En niemand me wat kan maken.'

Kees leest graag een citaat van zichzelf voor uit een indrukwekkende cliëntreis die zijn vriendin over hem heeft geschreven: 'Ik vind het jammer dat ik zoveel heb gemist. Dat ik niet meer ben wie ik was, of word wie ik voorheen wilde zijn. Ik veranderde langzaam door de stress. Mijn natuurlijke reacties werden anders met de tijd: heel nonchalant. Het is bijzonder hoe sterk het lichaam is, dat mijn lichaam met zo weinig eten en drinken nog kon functioneren. Je bent sterker dan je denkt.'

2.4 'Alles werd afgepakt, ook mijn waardigheid'

Column van Jessica van Hinthem

Onze flat was niet zo groot, het uitzicht prachtig maar het park waar ik op uitkeek was te vaak een uitvalsbasis geweest om huilend in rond te dwalen. Beide werkten we hard om rond te komen, mijn man meer dan fulltime maar ik zelf parttime voor onze drie kinderen en omdat mijn man amper thuis was als internationaal chauffeur. Familie was uitgeleend en zagen we niet meer, vrienden verloren wij doordat we nooit meer dingen met hun ondernamen, ons complete sociale vangnet was weg. Het was ikzelf met de kinderen tegen de wereld die ons compleet leek te zijn vergeten.

Mijn psychische gezondheid had voortdurend te leiden onder de grimmige bezoeken van de deurwaarders, de post bracht alleen slecht nieuws dus werd ongeopend weggestopt en het ene beslag na het andere sloeg ons om de oren. Alles werd afgepakt, ook mijn waardigheid.

Eenzaamheid

Doordat je geen financiële zekerheid hebt door de beslagen op zowel salaris, je inboedel, je auto of je complete bankrekening brengt dat dagelijks paniek met zich mee. Kan ik nog wel eten kopen? Doordat we geen vrienden meer overhadden en onze familie zich had teruggetrokken uit zelfbescherming was ook het sociale stukje verloren gegaan. Als je niets ondernemen kan, je niemand hebt om op terug te vallen maakt dat je leefwereld zo ontzettend klein. De eenzaamheid is gekmakend en maakt dat je jezelf wilt verwennen met dingen die je niet missen kan. Verwongen gevoelens steken de kop op, je bent het leven niet waard.

Kantelmoment

Het kantelmoment was daar toen de woningbouw met man en macht op de stoep stond om ons te ontruimen. De psychische klap ben ik nog niet te boven, het gevoel dat je laatste strohalm je wordt ontnomen maakt dat je leven volledig op zijn kop staat. Ons recht om te bestaan, zover dat nog bestond, is aangetast tot in het diepste punt.

Door de ontruiming werden we gedwongen onder bewind, onze redding achteraf gezien. De zitting verliep anders maar de uitkomst was hoopgevend. De WSNP werd uitgesproken en er kwam rust in ons leven. Familie zag hoop en langzaam werden de banden voorzichtig hersteld. Vriendschap vond ik door mezelf te begeven onder een sportclub voor mensen die leven op of rond de armoede grens, dit bleek mijn persoonlijke redding omdat ik mijn frustraties kon wegsporten en even mezelf kon zijn, niet die eeuwige schuldenaar.

Rust

Maar de rust gaf enorm veel bezinning, en die was vaak pijnlijk en lelijk. Om dit te verwerken ben ik hulp gaan zoeken. Door de eigen bijdrage mocht ik geen professionele hulp van een psycholoog, gelukkig was daar de praktijkondersteuner. De psychische gevolgen zijn niet te overzien wat dit leven met zich mee brengt. De angst en paniek die zich beide hebben ontwikkeld tot een stoornis, de dwangneurose die maakt dat ik elke dag moet schoonmaken omdat dat het enige was waar ik de controle over had in mijn donkerste periodes. Nazorg in een (schuld)hulpverleningstraject staat hoog op mijn lijstje, nu eerst maar eens rust.

2.5 'Ik deed soms halve dagen niets doordat ik chronische stress had'

Marc Mulder boekte als ondernemer succes met drie eigen winkels, twintig personeelsleden en een hoge omzet. Tot het moment dat zijn zakenpartner wegging: administratief bleken zaken niet op orde te zijn, waardoor er sprake was van schulden. 'Ik ging belasting en leveranciers later betalen en ik ben privé geld gaan lenen om me op die manier erdoorheen te worstelen.'

Marc startte per toeval met een eigen bedrijf: 'Iemand die ik kende wilde een spelletjeswinkel starten en was op zoek naar een zakenpartner. Voor ik het wist hadden we een winkel. Ik was echt een ondernemer en bezig met hoe de toekomst eruit zou zien. De problemen ontstonden pas toen die zakenpartner wegging en het bleek dat er administratief zaken niet klopten. De zaak was volledig van mij en opeens had ik een schuld van 100.000 gulden die ik moest aflossen. Na anderhalf jaar de broekriem aanhalen was het financieel opgelost, al zat ik er persoonlijk qua energie doorheen.' Net op dat moment begon er een groot bouwproject recht voor de deur van de spelletjeszaak. De omzet daalde daardoor met vijftig procent. 'Ik had nog geen reserves kunnen opbouwen, dus ik kon het niet opvangen.'

Opbouw van schulden

'Wat ik toen had moeten doen was het personeel eruit zetten en zelf in de winkel gaan staan om de kosten te drukken, maar daar had ik de energie niet meer voor. Ik ging belasting en leveranciers later betalen en ik ben privé geld gaan lenen om me op die manier erdoorheen te worstelen. Ik was alsmaar problemen aan het oplossen en niet meer met de toekomst bezig. Ik was aan het interen op mijzelf, op mijn eigen energie die ik niet meer had en op financiën die ik niet meer had.'

Chronische stress

'Eerst pakte ik problemen altijd keihard aan, maar dat lukte me niet meer. Ik deed soms halve dagen niets doordat ik chronische stress had. Daar schaamde ik me voor en het gaf me een negatief zelfbeeld.' Zelf kwam Marc er niet meer uit, hij liep vast. 'Samen met iemand van de gemeente heb ik een plan gemaakt hoe ik het bedrijf kon redden,

maar ik had de energie niet meer om het plan uit te voeren. Toen ben ik gestopt met het bedrijf. Daarna zat ik met een schuld van 140.000 euro. Ik kon blijven werken in de winkel die niet meer van mij was. Ik ging naar bijstandsniveau, maar ik moest mijn schuld aflossen. Dat was het moment dat ik naar de schuldhulpverlening stapte.'

Uitzichtloosheid

'Het proces duurde heel erg lang. Er werden steeds andere dingen van mij gevraagd en elke keer was er een nieuw struikelblok. Een voorbeeld: de belastingdienst had beslag gelegd op mijn toeslagen. Ik had geen geld meer om eten te kopen en voor mijn kinderen te zorgen. Ik diende bezwaar in, maar het duurde nog zes weken voordat er iets mee gedaan werd. Ik liep alsmaar tegen dichte deuren en wetten en regels aan en de brieven bleven maar binnenkomen.' Hij verloor zijn eigenwaarde: 'Van een ondernemer met drie zaken was ik opeens iemand die niets meer voorstelde. Het werd een soort uitzichtloosheid en ik geloofde niet meer dat er nog een oplossing zou komen.'

Persoonlijke aandacht

Wat volgens Marc helpt? 'Het is belangrijk om als hulpverlener te beseffen dat degene met wie je praat, mentaal niet op een hele heldere positie zit. Persoonlijke aandacht en het voeren van een gelijkwaardig gesprek is erg belangrijk. Ga zonder oordeel het gesprek in, trek geen voorbarige conclusies. Zoek welke gezamenlijke weg je kunt volgen.'

Weer aan de slag

Om anderen in dezelfde situatie te helpen, begon Marc als vrijwilliger in ondersteuning van mensen met geldzorgen en later als professional in vroegsignalering van schulden. Inmiddels is hij verbonden aan Movisie als senior ervaringsdeskundige, om het proces wat de inwoner doormaakt meer centraal te stellen bij de aanpak van schulden.

2.6 'Omdat ik het ook heb meegemaakt, kan ik anderen beter begrijpen'

Wanneer Daisy 16 jaar is, begint ze met werken bij een bijbaantje om geld te verdienen voor boodschappen en huur. Dat was nodig, want in het gezin zijn financiële zorgen en stress. Wanneer Daisy in aanraking komt met een verkeerde jongen, wordt ze het huis uitgezet en leeft ze op straat. Inmiddels heeft Daisy haar leven weer op de rit en werkt ze als ervaringsdeskundig buddy bij Stichting Opr€cht in Arnhem. 'Praten is moeilijk, maar het helpt om hulp te krijgen.'

Over haar jeugd vertelt Daisy (inmiddels 26 jaar): 'Door de financiële problemen moest ik veel geld uit mijn salaris bijleggen omdat er niet genoeg geld was om de vaste lasten te betalen. Daardoor heb ik nooit leren omgaan met geld, omdat ik het niet zelf beheerde.' Om zich minder depressief te voelen gaf ze veel geld uit aan kleding, schoenen en make-up. 'Dat is helemaal uit de hand gelopen.'

Drugshandel

Op een gegeven moment leerde Daisy een jongen kende waardoor ze verder de mist inging. Hij bleek aan de drugs te zitten. 'Op de een of andere manier vond ik dat wel spannend. Toen kwam ik erachter dat hij in de drugshandel zat. En op de een of andere manier ben ik er ook dankzij hem ook ingerold. Ik vond de kick wel cool, en ik kon geld verdienen, dat soort dingen. daar ben ik een beetje in meegegaan en voor ik het wist, was ik ook verslaafd. Dan gaat het helemaal mis, toen betaalde ik de huur ook niet meer en dat soort dingen'.

Nergens terecht kunnen

Daisy klopt aan bij de huisarts: 'Het gaat gewoon niet meer. Ik kan het niet meer.' De huisarts meldt haar aan bij Iriszorg (verslavingszorg). Maar door de lange wachtlijsten kan ze daar niet gelijk terecht. Ze raakt dakloos. Daisy kon nergens terecht: 'Dat is gewoon een hel, verschrikkelijk. Je eigen zus neemt je niet in huis, je eigen vader neemt je niet in huis. Ik kon een week bij een vriendin van mij blijven. Daarna heb ik op straat geslapen.' Uiteindelijk kon Daisy bij de nachtopvang terecht, de Remise. Officieel had ze daar niet mogen zitten, want de leeftijdsgrens is 27 jaar. En de nachtopvang was alleen voor overnachting. Daisy krijgt overal te horen dat haar problematiek te complex is. 'Doordat je meervoudige problemen hebt, krijg je geen hulp, omdat mensen niet weten waar ze moeten beginnen. Het probleem is: je bent én verslaafd, én je hebt geen huis én je hebt psychische problemen. Bijna geen instantie durft dat aan. Je wordt afgerekend op het feit wat jij hebt meegemaakt, wat er gebeurd is en in welke situatie je zit.'

Verslavingskliniek

'Op een gegeven moment was ik er zo klaar mee. Ik dacht: "Ik ga de wethouder bellen." Ik heb gezegd dat ik hulp nodig had, van mijn verslaving af wilde. 5 dagen later kreeg ze een telefoontje van Iriszorg. 'Toen werd mij verteld dat ik over 2 weken naar de kliniek kon.' De brutaliteit van Daisy was haar redding. De wethouder van Arnhem heeft ervoor gezorgd dat ze versneld opgenomen kon worden, en sindsdien gaat het bergopwaarts.

Ervaringsdeskundige

Nu heeft Daisy een bewindvoerder die haar financiën beheert, is ze afgekickt van haar verslaving en ook psychisch zit te beter in haar vel. Momenteel heeft ze haar eigen woning. Via haar huidige wijkcoach is ze aan de slag gegaan als buddy voor Opr€cht waar ze veel jongeren met schulden begeleidt. Daarnaast neemt ze deel aan allerlei campagnes om aandacht voor kwetsbare jongeren te vragen. 'Ik ben heel dankbaar dat ik dit pad gekozen heb. Via Opr€cht heb ik de kans gekregen om andere mensen te kunnen helpen. Ik weet hoe het is om in de andere stoel te zitten. Ik weet hoe diegene zich moet voelen. Omdat ik dat ook heb meegemaakt, kan je de ander veel beter begrijpen. Soms is het moeilijk om dingen af te lezen, of iemand schulden heeft, of psychische problemen heeft. Dat zijn allemaal dingen die je niet echt kan zien. Je moet wel proberen te zorgen dat die mensen dat laten zien. En dat zal veel sneller zijn dan iemand die in dezelfde situatie heeft gezeten, dan iemand die dat niet heeft meegemaakt. Je ziet dat er dan een last van hun schouders valt.'

Hoofdstuk 3

Handvatten voor beleid en uitvoering

Bestaansonzekerheid kent allerlei oorzaken, zo laten de verhalen uit de praktijk (hoofdstuk 2) zien. Voor inwoners die om welke reden dan ook aan de zijlijn komen te staan, is het een lange weg terug. Belangrijk is dat er doorbraken worden gevonden die helpen om hen écht te zien, serieus te nemen, vertrouwen in hen te hebben, de uitzichtloosheid te doorbreken. Zo kan er vervolgens geholpen worden om het leven op orde te krijgen. Daarbij is niet alleen het verminderen van problemen van financiële aard belangrijk, maar ook het aangaan en opbouwen van betekenisvolle contacten en aangaan van waardevolle verbindingen – hiervoor voelen mensen zich (weer) gewaardeerd en gezien.

In dit hoofdstuk zetten we voor bestuurders en professionals in beleid en uitvoering ten behoeve van de sociale basis op een rij wat zij kunnen doen om bestaansonzekerheid te voorkomen en te verminderen hoe zij de bestaanszekerheid van inwoners kunnen versterken.

3.1 Sociaaleconomische zekerheid

Bestaansonzekerheid kent verschillende (structurele) oorzaken. Het is belangrijk dat die oorzaken zo vroeg mogelijk worden gesignaleerd. Vroegtijdige signalering van schulden, psychische problemen, (multi)problematiek et cetera kan voorkomen dat hulp te laat komt of dat de persoon in een uitzichtloze situatie belandt. Ook aandacht voor structurele oorzaken, bijvoorbeeld de moeilijkheidsgraad van formulieren voor het aanvragen van kwijtscheldingen, is nodig. Veel mensen maken onvoldoende gebruik van de mogelijkheden die er zijn, gewoonweg omdat ze er geen weet van hebben of niet de moed meer kunnen opbrengen om weer door een bureaucratische procedure heen te moeten. Op het terrein van toegankelijkheid van onze voorzieningen (sociale inclusie) valt nog een wereld te winnen. Maak het makkelijker door bijvoorbeeld automatisch kwijtschelden. Het aanpakken van structurele oorzaken versterkt de sociaaleconomische zekerheid van mensen. Bovendien is het een erkenning van de sociale onrechtvaardigheid van hun omstandigheden.

- Het ontstaan van geldzorgen heeft vaak diverse oorzaken. Het is belangrijk hier aandacht voor te hebben. Zo kunnen life events een grote rol spelen, maar ook wijzigingen met betrekking tot werk en inkomen. Verder kunnen uitdagingen met betrekking tot gezondheid (zowel fysiek als mentaal) leiden tot financiële

- problemen en vice versa. Dit voorkomen, verminderen of doorbreken is een proces van lange adem; dit is vaak niet zomaar opgelost. Het is tevens belangrijk om als omstander en professional oog te hebben voor mechanismen als schaamte, stigmatisering en sociale druk. Dit helpt bij de erkenning van de sociale onrechtvaardigheid van de situatie. Vroeg erbij zijn. Als je er snel bij bent, voorkom je dat schulden oplopen. De huisarts, professionals in scholen, wijkcoaches, agenten, familie en vrienden: iedereen kan er op letten. Ook is het belangrijk dat helder is wat verwachtingen en verplichtingen zijn wanneer een jongere 18 jaar wordt. Daar kan je preventief werk doen. Dit sluit aan bij 'De winst van het sociaal domein' (VNG 2021): 'Wij benutten onze netwerken om mensen met financiële zorgen eerder in beeld te hebben en te ondersteunen. Door vroegtijdig geldzorgen te voorkomen of op te lossen, reduceren we stress in gezinnen.' (GezondIn 2019).
- Differentiëren in de groep bij vroegsignalering. Met een betere vroegsignalering wordt de doelgroep groter. Wie tot die uitgebreide doelgroep behoren hangt af van meerdere risicofactoren. Factoren zoals gedragsfactoren, gebeurtenissen zoals scheiding, ziekte of ontslag (life events) en sociaal-demografische factoren spelen een rol. Met de kennis over risicofactoren kunnen doelgroepen beter worden geïdentificeerd en dan opgespoord (GezondIn 2019).
 - Door te investeren in vroegsignalering van (multi)problematiek, kan er geld worden bespaard. Een schuldentraject kost bijvoorbeeld veel geld – soms meer dan de daadwerkelijke schuld. Dit geldt ook voor professionele hulp bij verslavingen en voor andere hulpverlening.
 - Door te investeren en te sturen op een samenhangende structuur van lokale, professionele hulporganisaties maar ook in inwoners en in ervaringsdeskundigheid op elke werkvloer, investeer je in een toekomst waarbij de kosten minder hoog oplopen, mensen eerder geholpen worden en men eerder weet waar het schuurt in het beleid en in de hulpverlening. Het zijn deze informele en formele partijen die weten wat de structurele oorzaken zijn. Door daarop in te spelen voorkom je kosten en een hoop ellende.

'Uit de schulden betekent niet uit de problemen...'

3.2 Sociale empowerment

Ervaringsdeskundigen geven duidelijk aan: behandel ons als mens, niet als een case. Zij delen het gevoel dat je eerst diep in de ellende moet komen, voordat je geholpen wordt. Waarom kan dat niet eerder? Het is belangrijk om naar de persoon te blijven kijken – wat heeft hij of zij nodig? Wat de inwoner belangrijk vindt moet het uitgangspunt zijn van de professional. Menselijke waardigheid dient centraal te staan.

'Ik ben niet meer wie ik was en wordt nooit wie ik wilde zijn.'

Er wordt vaak gekeken naar inwoners alsof ze een nummertje zijn, in plaats van dat men luistert naar het verhaal van iemand. Het is belangrijk dat gekeken wordt naar wat iemand nodig heeft, hoe komt het bijvoorbeeld dat iemand überhaupt in de schulden raakt? Vragen naar die oorzaak is belangrijk. Door schaamte wordt de oorzaak niet altijd gedeeld. Als problemen bij inwoners zich opstapelen, weet je soms niet meer waar je moet beginnen om weer grip op de situatie te krijgen.

'Enveloppen met vensters maakte ik niet meer open. Totdat ik een envelop kreeg waar iemand mijn naam en adres opgeschreven had: een professional die de moeite had genomen mijn naam te schrijven.'

- Het is belangrijk te luisteren naar wat iemand nodig heeft en persoonlijke aandacht voor inwoners te hebben. Gesprekken hoeven niet altijd negatief te zijn door te focussen op problemen en schulden, het is ook goed successen te benoemen. Juist de dingen die goed gaan, geven energie.
- Luisteren naar de verhalen van inwoners is niet voldoende. Besteed tijd en aandacht aan wat er achter de verhalen schuilgaat, hoe enorm diep het leed is dat mensen wordt aangedaan. Probeer te begrijpen hoe ingrijpend dit is en neem dat als uitgangspunt bij wat je gaat doen. Laat je hierin bijstaan door een ervaringsdeskundige. De ervaringsdeskundigen worstelden allemaal en waren driftig op zoek naar oplossingen die niet werden geboden. Pas toen zij volledig 'afgebrand' op het dieptepunt kwamen en het kwaad al geschied was, kwam er (het begin van) een oplossing in beeld. Kees zegt treffend: 'Ik ben niet meer wie ik was en word nooit wie ik wilde zijn.' Dat is spijtig en het had voorkomen kunnen worden.
- Inwoners zijn gemotiveerd om maatschappelijk te participeren als de activiteiten van het activeringstraject goed aansluiten bij hun individuele wensen, mogelijkheden en beperkingen. In de verhalen uit de praktijk zien we dat sociale

empowerment een sleutel naar herstel van de situatie is. Een actieve benadering van inwoners door gemeentelijke professionals helpt. Er moet regelmatig, intensief en frequent contact zijn tussen professionals en inwoners. Dwang helpt daarbij niet. In elk geval is van belang dat de inwoner verzekerd blijft van behoud van de eigen uitkering.

- Om duurzaam contact te kunnen bouwen met inwoners is hanteren van de menselijke maat een onmisbaar uitgangspunt. Het hanteren van de menselijke maat en het directe contact met de inwoner moet de basis zijn van beleid en uitvoering. Zoals een van de ervaringsdeskundigen zei: 'Enveloppen met vensters maakte ik niet meer open. Totdat ik een envelop kreeg waar iemand mijn naam en adres opgeschreven had: een professional die de moeite had genomen mijn naam te schrijven.'
- Ervaringsdeskundigen inzetten. Om passend te adviseren en aan te sluiten bij de beleving van mensen worden in verschillende aanpakken ervaringsdeskundigen ingezet.

'Nood breekt wet. Laten we voorkomen dat het wordt: wet brengt nood.'

3.3 Sociale inclusie

Mensen daadwerkelijk bereiken is de uitdaging. Mentale steun is dan erg belangrijk. Steun van iemand die de situatie begrijpt en probeert op te lossen. Iemand die openstaat voor jouw verhaal en aansluit bij wat er nodig is in jouw situatie. Het kan behulpzaam zijn als er iemand is die de problemen uitzoekt en oppakt. Bij complexe problematiek is er niet vaak één oorzaak: alsof wanneer die wordt aangepakt, veel andere problemen vervallen. Verslavingsproblematiek is vaak een ondergeschoven kindje, hier zou meer aandacht voor moeten zijn. Mensen raken niet zomaar verslaafd en hebben vaak een actieve aanpak nodig om de controle weer terug te krijgen. Een aanpak die aansluit bij deze persoon en situatie.

- Goede contactlegging. zorg ervoor dat mensen weten waar ze met geldproblemen terecht kunnen, zodat ze zelf beter contact kunnen leggen. Maar stimuleer zelf ook het contact op alternatieve manieren via laagdrempelige bijeenkomsten of laagdrempelige inloop (GezondIn 2019).
- In passende ondersteuning zou mentale ondersteuning, het toewerken naar perspectief meer aandacht moeten krijgen, ook nadat iemand uit de geldproblemen is gekomen.
- Zodra men werkloos raakt, zou er begeleiding moeten komen vanuit een gemeentelijke instelling (bijvoorbeeld de uitkerende instantie in samenwerking met een lokale welzijnsorganisatie) die de inwoner kan begeleiden naar een nieuwe baan en/of zinvolle daginvulling. Deze begeleiding is belangrijk, want daar komt

naar voren waar iemand mee kampt, bijvoorbeeld een verslaving, fysieke en mentale problemen et cetera. De begeleiding kan daar op inspelen door te kijken wat iemand wél kan en wil.

- Wanneer een inwoner begeleiding en ondersteuning als prettig en nuttig ervaart, staat diegene meer open voor hulp omdat hij voelt dat de uitzichtloosheid wordt doorbroken en hij of zij weer zelf de regie kan nemen over zijn leven. Op die manier wordt er gewerkt aan nieuw perspectief. Voor inwoners met (multi-) problematiek is een persoonlijke aanpak en begeleiding noodzakelijk, niet alleen om hen te ondersteunen in de stappen naar maatschappelijke participatie maar ook om het vertrouwen te herstellen in de overheid.
- In het verlengde van het vorige punt; het 'ken-je-inwoner'-principe is bij veel gemeenten nog voor verbetering vatbaar en dat is belangrijk want onderzoek laat zien dat de inwoners kennen cruciaal is. Door middel van persoonlijke aandacht en persoonlijke coaching kan beter worden ingespeeld op de wensen van inwoners.
- Gemeenten besteden doorgaans veruit het grootste deel van de re-integratiegelden aan bijstandsgerechtigden met een korte afstand tot de arbeidsmarkt. Echter, er zou meer ruimte en middelen moeten worden gevonden om de groep met een grote afstand tot de arbeidsmarkt – vaak degenen met multiproblematiek - te ondersteunen in hun weg naar maatschappelijke participatie (en eventueel als opstap naar arbeidsparticipatie). Nu krijgt een groot deel van deze groep niet of nauwelijks aandacht en begeleiding, terwijl onderzoek laat zien dat de resultaten van trajecten voor deze groep gericht op maatschappelijke participatie (maar ook arbeidsparticipatie) goed zijn.

'Jij hebt een persoonlijk probleem maar we maken er een gezamenlijke verantwoordelijkheid van.'

3.4 Sociale cohesie

Een netwerk dat mee kan kijken naar wat iemand nodig heeft aan ondersteuning of hulpverlening is belangrijk. Veel mensen met multi-problematiek zijn verbindingen met familie en vrienden kwijt geraakt. Een netwerk van professionals om de inwoner heen is dan belangrijk. Lokale zorg- en hulporganisaties zouden financieel gesteund moeten worden zodat zij kunnen investeren in een fundamentele samenwerking tussen de organisaties.

- Er moet worden geïnvesteerd in gebiedsgerichte, lokale zorg. Lokale organisaties staan dicht bij de inwoners om hen herstelondersteunend te begeleiden en zo het leven weer op de rit krijgen. Lokale organisaties kennen vaak veel mogelijkheden in de lokale context. Zij kunnen met de inwoner gericht kijken wat er voor hem of haar toe doet en zij kunnen de inwoner in contact brengen met activiteiten of netwerken waar hij of zij graag mee verbonden zou zijn. Weer

betekenisvolle contacten hebben blijkt in menig verhaal van ervaringsdeskundigen een kentering van de situatie. Investeren in sociale cohesie loont.

- Investeer in een brede samenwerkingsstructuur in de wijken waar partners en inwoners vanuit gelijkwaardigheid werken aan een gedeelde opgave. Versterk sociale cohesie in de wijk met elkaar in een richting die helpend is voor meer bestaanszekerheid.
- Werk hierin samen met inwoners, ervaringsdeskundigen, vrijwilligers en informele organisaties vanuit gelijkwaardigheid.
- Formuleer samen de gedeelde opgave (het wat), de grondvorm van samenwerking en vanuit welke uitgangspunten je dit doet (basis voor het hoe) (GezondIn 2019).
- Investeer in korte en warme lijntjes tussen organisaties die dezelfde inwoners op het oog hebben en ondersteunen.
- In plaats van door te verwijzen, is het aan te raden een team aan te wijzen dat volledig aandacht kan geven aan inwoners in een kwetsbare positie. Dit team kan helpen om alles weer op de rails te krijgen. Niet alleen inzetten op integraal samenwerken, maar ook op centrale coördinatie. Nu zijn het vaak eilandjes die niet communiceren, soms zit er weken tussen voor iets is geregeld. Als er wordt meegedacht, kan binnen de gemeente veel opgelost worden.
- Zorg ervoor dat bij elke huisarts een sociale kaart aanwezig is, waarop staat welke hulp (in brede zin) waar te verkrijgen is in de regio. Denk bij hulp ook aan vrij toegankelijke voorzieningen en plekken. Denk aan de sportclub voor mensen in armoede, het huis van de wijk of de kringloopwinkel. Plekken waar mensen weer betekenisvolle verbindingen met anderen kunnen aangaan.

'Je houdt weinig vrienden over hoor, als je in de problemen zit... En als je eruit komt, heb je niet een, twee, drie nieuwe vrienden...'

3.5 Een betere gemeentelijke aanpak

Welke weg zou de gemeentelijke organisatie moeten bewandelen om de raad te overtuigen dat er meer meer aandacht en middelen moeten uitgaan naar de sociale basis om daarmee meer aandacht en persoonlijke begeleiding te kunnen geven aan kwetsbare groepen (oftewel personen met (multi)problematiek)?

- Het ambtelijke apparaat als katalysator. De partij die het meest voor de hand ligt om te pleiten voor en sturen op meer aandacht en begeleiding voor personen met (multi)problematiek is het eigen gemeentelijke ambtelijke apparaat. Meer aandacht voor deze groep zal uiteindelijk zowel beleidsmatig- en beleidsuitvoerend op het bordje komen te liggen van het ambtelijke apparaat. De gemeentelijke organisatie beschikt ook over de noodzakelijke kennis uit de praktijk en kent de literatuur waaruit de positieve impact van meer aandacht en persoonlijke begeleiding naar voren komt. Ook zijn er directe contacten met andere beleidsafdelingen,

met de verantwoordelijke wethouder(s) en de gemeenteraad maar ook met het bedrijfsleven en het onderwijsveld. De VNG wijst in 'De winst van het sociaal domein' in dit verband op: 'We werken met zorg- en veiligheidspartners aan een domeinoverstijgende aanpak bij multiproblematiek. We maken duidelijke regionale afspraken over op- en afschalen en de beschikbaarheid van zorg. Voor de inwoners met een (dreigend) veiligheidsrisico zijn de zorg- en veiligheidshuizen een cruciaal samenwerkingsverband.' (VNG & Divosa 2021)

- Wijs de bestuurders op de resultaten uit de (wetenschappelijke) literatuur én (indien aanwezig) van de eigen gemeentelijke praktijk;
- Werk aan een integrale domeinoverstijgende, bestuurlijk gedragen missie om dit te realiseren. Werk dit integraal uit, faciliteer dit als gemeente en zet al je sturingsmechanismen in om dit randvoorwaardelijk goed te regelen en te volgen.
- Maak de resultaten en effecten van de huidige trajecten binnen de eigen gemeentelijke praktijk inzichtelijk. Nu wordt beleid vaak niet gemonitord en/of geëvalueerd. Daarom: start met het structureel monitoren en evalueren van de trajecten die nu worden ingezet. Ontwerp- en mensgericht zou daarbij uitgangspunt moeten zijn; het model van sociale kwaliteit (paragraaf 1.4) kan behulpzaam zijn bij het ordenen en duiden van bevindingen.
- Wethouders en de gemeenteraad kiezen vanuit financiële overwegingen vaak voor de inzet van instrumenten waarmee op korte termijn resultaten geboekt kunnen worden. Gemeenten zijn doorgaans minder snel geneigd om te investeren in trajecten waarbij de resultaten pas over een langere periode zijn te behalen. Een duidelijke visie waar zowel op ambtelijk, bestuurlijk en politiek niveau aan gecommiteerd is kan hier tegenwicht aan bieden. Het motto zou dan bijvoorbeeld kunnen zijn: de beste weg naar duurzame maatschappelijke participatie.
- Voor veel mensen die aan de kant staan (ongeacht de redenen) zijn activeringstrajecten, vrijwilligerswerk, dagbestedingsactiviteiten en dergelijke beschikbaar. Voor personen met (multi)problematiek zou dit meer zichtbaar moeten zijn. Dat zou kunnen plaatsvinden door bijvoorbeeld een activeringsexpert aan het buurtteam of wijkteam toe te voegen. De activeringstrajecten kunnen overigens ook onder de aandacht worden gebracht bij inwoners die op een andere wijze in contact komen met gemeentelijke dienstverlening bijvoorbeeld via de consultatiebureaus, het JGZ en Wmo.
- Zoek de juiste samenwerkings- en lobbypartners: verschillende lokale, regionale – en landelijke belangenorganisaties – bijvoorbeeld cliëntenraden, vakbonden, zorg- en welzijnsorganisaties, vrijwilligersorganisaties e.d. – kunnen een rol spelen om het belang van aandacht en persoonlijke begeleiding breder voor het voetlicht te brengen.

Bronnen

Literatuurlijst bij tekst bestaanszekerheid

- * Baigi, A., Lindgren, E.-C., Starrin, B., & Bergh, H. (2008). In the shadow of the welfare society ill-health and symptoms, psychological exposure and lifestyle habits among social security recipients: a national survey study. *Biopsychosocial Medicine*, 2(1), 1-7. doi:10.1186/1751-0759-2-15
- * Beenackers, M. A., Groeniger, J. O., Kamphuis, C. B. M., & van Lenthe, F. J. (2016). The role of financial strain and self-control in explaining income inequalities in health behaviors. *European Journal of Public Health*, 26.
- * Bovens, M., Keizer, A. G., & Tiemeijer, W. (2017). *Weten is nog geen doen: Een realistisch perspectief op redzaamheid*.
- * CBS (2018). Armoede en sociale uitsluiting (Report). Centraal Bureau voor de Statistiek. https://www.cbs.nl/-/media/_pdf/2018/03/armoede-en-sociale-uitsluiting-web.pdf.
- * Christoffels, I., Baay, P., Bijlsma, I., & Levels, M. (2016). *Over de relatie tussen laaggeletterdheid en armoede*.
- * Doorn, L., van. (2002). Een tijd op straat. Een vervolgstudie naar (ex)daklozen in Utrecht. Utrecht: NIZW:
- * Gaalen, R., van, & Kazemier, B. (2015). *Kwaliteit van leven in Nederland*. Den Haag, CBS.
- * Hoff, S., Van Hulst, B., Wildeboer Schut, J. M., & Goderis, B. (2019). *Armoede in Kaart 2019. Inventarisatie overheidsbeleid Armoede en Gezondheid*. (2017). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- * Hoff, S., & Vrooman, C. (2011). *Dimensies van sociale uitsluiting: naar een verbeterd meetinstrument*, Den Haag: SCP.
- * Jehoel-Gijsbers, G. (2004). *Sociale uitsluiting in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- * Jungmann, N., Wesdorp, P., & Madern, T. (2020). *Stress-sensitief werken in het sociaal domein. Inzichten en praktische handvatten voor hulp- en dienstverleners*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

- * Klerk, M. de. e.a. (2022). *Uitdagingen in het sociaal domein*. Den Haag: SCP.
- * Landvogt, K. (2008). *Money, dignity and inclusion: The role of financial capability*. Good Shepherd Youth and Family Service.
- * Løyland, B., Miaskowski, C., Dahl, E., Paul, S. M., & Rustøen, T. (2011). Psychological distress and quality of life in long-term social assistance recipients compared to the Norwegian population. *Scandinavian Journal of Public Health*, 39(3), 303-311. doi:10.1177/1403494811401475
- * Løyland, B., Miaskowski, C., Wahl, A. K., & Rustøen, T. (2010). Prevalence and characteristics of chronic pain among long-term social assistance recipients compared to the general population in Norway. *The Clinical journal of pain*, 26(7), 624-630. doi:10.1097/AJP.0b013e3181e0de43
- * Luijben, G., Hertog, F., & van der Lucht, F. (2019). *Armoede, chronische stress en gezondheid in Den Haag, een verkenning op basis van group model building* (Vol. 2019-0004). Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu RIVM, Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- * Marttila, A., Whitehead, M., Canvin, K., & Burström, B. (2010). Controlled and dependent: experiences of living on social assistance in Sweden. *International Journal of Social Welfare*, 19(2), 142-151. doi:10.1111/j.1468-2397.2009.00638.x
- * Muijsenbergh, M., van den, (2019). Armoede en gezondheid. In T. V. v. w. e. levensbeschouwing (Ed.), (Jaargang 107 ed., pp. 10).
- * Naper, S. O. (2009). All-cause and cause-specific mortality of social assistance recipients in Norway: a register-based follow-up study. *Scandinavian Journal of Public Health*, 37(8), 820-825. doi:10.1177/1403494809347023
- * Pharos (2020). Laaggeletterdheid en beperkte gezondheidsvaardigheden (Factsheet).
- * Pharos (2022). Discriminatie in de zorg leidt tot minder goede behandeling en zorgmijding.
- * Pharos (2021). Leven met ongezonde stress (Handreiking).
- * Pharos (2021). Samenhang armoede, schulden en gezondheid (Infographic).
- * Pharos. Armoede, schulden en gezondheid.

- * RVS (2022). Van schuld naar schone lei (Advies). Raad voor Volksgezondheid en Samenleving.
- * Shahidi, F. V., Sod-Erdene, O., Ramraj, C., Hildebrand, V., & Siddiqi, A. (2019). Government social assistance programmes are failing to protect the health of low-income populations: evidence from the USA and Canada (2003–2014). *Journal of Epidemiology and Community Health*, 73(3), 198-205. doi:10.1136/jech-2018-211351
- * Schellingerhout et al. 2021, in SCP, 2022).
- * Schiffrin, H. H., & Nelson, S. K. (2010). Stressed and Happy? Investigating the Relationship Between Happiness and Perceived Stress. *Journal of Happiness Studies*, 11(1), 33-39. doi:10.1007/s10902-008-9104-7
- * Stel, J. van der (2013). *Een visie op verslaving en verslavingszorg: focus op preventie en herstel*. Amersfoort: GGZ-Nederland.
- * Verharen, L., Heessels, M., Jansen, C. en Wolf, J. (2019). Sociale kwaliteit voor een sterke Sociale Basis. Sociale Vraagstukken.
- * Werkplaats Sociaal Domein Arnhem en Nijmegen, Werkplaats Sociaal Domein Twente, Werkplaats Sociaal Domein Utrecht (2021). Armoede doorbreek je niet alleen (Gids).
- * Wolf, J. (2002). Een kwetsie van uitburgering. Oratie. Amsterdam: SWP.
- * Wolf, J. (2021). Moeite met burgers die moeite hebben zichzelf te redden. Zorg& Sociaal Web.
- * Wolf, J. (2016). Krachtwerk. Methodisch werken aan participatie en zelfregie. Bussum: Coutinho
- * Wolf, J. in voorbereiding. Iedereen een toekomst met een thuis. Gids voor preventie van dakloosheid. (werktitel). Preventie Alliantie. Impuls- Onderzoekscentrum maatschappelijke zorg. Nijmegen: Impuls, Radboudumc.

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken